Archetype

Η Αντιπαροχή και οι Αρχιτέκτονες (της)

Σταύρος Αλιφραγκής, Κωνσταντίνα Κάλφα - 19/04/2021

Ιστορίες Κοινωνικών Δυνάμεων, Χωρικών Πολιτικών και του Επαγγέλματος του Αρχιτέκτονα στην Ελλάδα, 1929-74

Α. Προφορικότητα – Μνήμη – Ιστορία
Μπορούν οι προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων που βίωσαν τη μεταμόρφωση των μεγάλων αστικών κέντρων στην Ελλάδα, να αποτελέσουν τον πυρήνα και την αφορμή για την ιστορική αναμόχλευση του φαινομένου της αντιπαροχής και των συνθηκών που την προκάλεσαν; Μπορούν οι αναμνήσεις των πρωταγωνιστών τής μεταπολεμικής αστικής ανάπτυξης να συγκροτήσουν ιστορικά τεκμήρια μέσα από μια λιγότερο τυπική θεώρηση του αντικειμένου και των εργαλείων τής ιστορικής έρευνας; Οι εύθραυστες υποκειμενικές πραγματικότητες του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος, τα καλειδοσκοπικά θραύσματα των βιωμένων εμπειριών, επιστρατεύονται στην προσπάθεια να αρθρωθεί ένας σύγχρονος, συνεκτικός επιστημονικός λόγος για την αντιπαροχή, ένα από τα πιο γοητευτικά αλλά και αμφιλεγόμενα φαινόμενα της σύγχρονης Ελλάδας.

Το σύντομο έργο τεκμηρίωσης «Antiparochi – A Short Introduction» [Αντιπαροχή – Μία Σύντομη Εισαγωγή][1] υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής συμμετοχής στην ευρωπαϊκή δράση COST 18137, Middle Class Mass Housing in Europe,[2] η οποία ερευνά το μεταπολεμικό απόθεμα κτιριακών όγκων και συνόλων για τη στέγαση της μεσαίας τάξης στην Ευρώπη. Καθώς στην Ελλάδα η μεσαία τάξη μεταπολεμικά στεγάστηκε και, εν πολλοίς, συγκροτήθηκε μέσα από την αστικοποίηση και τους πολύτροπους μηχανισμούς τής μεταπολεμικής αστικής ανάπτυξης, με κυριότερο εκείνον της αντιπαροχής, κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστεί μία εξαιρετικά συνοπτική ιστορία του φαινομένου και των βασικών χαρακτηριστικών του μέσα από τις προφορικές αφηγήσεις των πρωταγωνιστών -των μηχανικών και οικοδόμων- και των μελετητών του, για ένα μη

εξοικειωμένο, διεθνές ακροατήριο. Το ντοκιμαντέρ άντλησε επιλεκτικά πρωτογενές υλικό από τις είκοσι δύο ημι-δομημένες συνεντεύξεις που έχουν πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η Αντιπαροχή και οι Αρχιτέκτονες (της): Ιστορίες Κοινωνικών Δυνάμεων, Χωρικών Πολιτικών και του Επαγγέλματος του Αρχιτέκτονα στην Ελλάδα, 1929-1974»,[3] από τον Απρίλιο του 2019 έως και τον Φεβρουάριο του 2020,[4] στην Αθήνα (20 συνεντεύξεις) και τη Θεσσαλονίκη (2 συνεντεύξεις). Οι συνεντεύξεις, η διάρκεια των οποίων κυμαίνεται από μία έως τρεις ώρες, οργανώθηκαν με τη μέθοδο της ημι-δομημένης συζήτησης στην παράδοση της προφορικής ιστορίας, όπου αφηγήσεις ζωής αποτυπώθηκαν με εικόνα και ήχο από τους ερευνητές Σταύρο Αλιφραγκή (Δρ. Αρχιτέκτονα Μηχανικό, βασικό ερευνητή για την ενότητα των προφορικών μαρτυριών και υπεύθυνο της οπτικοακουστικής καταγραφής τους) και την Κωνσταντίνα Κάλφα (επιστημονική υπεύθυνη του προγράμματος, συνεντεύκτρια). Μεθοδολογικά, οι αφηγήσεις ζωής ξεδιπλώνουν μνήμες, μαρτυρίες και εμπειρίες, με αφορμή και αφετηρία της συζήτησης έναν κοινό πυρήνα ερωτημάτων, που αφορούν τόσο την εμπειρία της πόλης και της ανάπτυξής της όσο και εξειδικευμένες πτυχές του φαινομένου της αντιπαροχής (θεσμικές και μη πρακτικές, τεχνολογίες, υλικά κ.ά.). Μέχρι τώρα, οι συνεντεύξεις έχουν εστιάσει στις ακόλουθες γενικές κατηγορίες αφηγητών/ριών, που -κατά την κρίση της ερευνητικής ομάδας- καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα πρωταγωνιστών του φαινομένου: α. επαγγελματικές ομάδες τεχνιτών και οικοδόμων που εμπλέκονται στην κατασκευή της οικοδομής (καλουπατζήδες, μπετατζήδες, κτίστες, σοβατζήδες, υπεργολάβοι κλπ.), β. ομάδες που προσφέρουν διαμεσολαβητικές υπηρεσίες που συνδέονται με την αγοραπωλησία γης και την εκμετάλλευσή της (λ.χ. μεσίτες, συμβολαιογράφοι, δικηγόροι κλπ.), γ. επιστήμονες τεχνικοί, μελετητές πολυκατοικιών (κυρίως μηχανικοί και αρχιτέκτονες) και δ. σύγχρονοι επιστήμονες / ερευνητές του φαινομένου (ιστορικοί της αρχιτεκτονικής και της πόλης, πολεοδόμοι, κοινωνικοί γεωγράφοι κ.ά.). Ο οδηγός της συνέντευξης -που καταρτίστηκε από τους μελετητές ειδικά για το συγκεκριμένο ερευνητικό έργο- οργανώθηκε γύρω από ένδεκα βασικές κατηγορίες ερωτημάτων: α. Βιογραφικά Στοιχεία αφηγητών/ριών, β. Μετακινήσεις-Μετανάστευση (εσωτερική – εξωτερική), γ. Γενικά Στοιχεία για την Εργασία / Σταδιοδρομία τους, δ. Χρόνος Δραστηριοποίησής τους, ε. Χώρος Δραστηριοποίησής τους, στ. Συνεργάτες – Ανταγωνιστές, ζ. Πρακτικές του Επαγγέλματος, η. Συνθήκες Εργασίας – Απολαβές – Δικαιώματα – Υποχρεώσεις, θ. Θεσμικό Πλαίσιο – Φορείς του Δημοσίου, ι. το Επάγγελμα (Ταυτότητα – Περηφάνια – Έμφυλη διάσταση), ια. Γενικές Αξιολογικές Κρίσεις για το Φαινόμενο της Αντιπαροχής.

Ο κεντρικός στόχος των συνεντεύξεων, όπως τέθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου, αφορά τη δυνατότητα ανασύστασης μιας πολυφωνικής και υποκειμενικής ιστορίας της αντιπαροχής, πρωτίστως ως κοινωνικού φαινομένου και δευτερευόντως ως φυσικού αντικειμένου του επαγγέλματος του αρχιτέκτονα ή/και του μηχανικού, μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των πρωταγωνιστών του και των μελετητών του. Οι ατελείς, ελλειπτικές, ιδιοσυγκρασιακές και ενίοτε ελλειμματικές αφηγήσεις τους λειτουργούν συμπληρωματικά ως προς τις εδραιωμένες αντιλήψεις για το υλικό αποτύπωμα του φαινομένου, δηλαδή τη μορφολογική και την τυπολογική εξέλιξη της αστικής μεταπολεμικής πολυκατοικίας,[5] ανασυστήνοντας την εποχή που το έθρεψε, μέσα από τις ποικιλότροπες αντιδράσεις / προσλήψεις της κοινωνίας -τότε (ανάσυρση/ανάκληση της μνήμης) και τώρα (αναστοχαστική δράση)-, και τη διαρκή αμφιταλάντευσή της ανάμεσα σε δύο ακραίες ποιοτικές τιμές: την ενθουσιώδη υποδοχή τής αντιπαροχής ως κινητήρια δύναμη της μεταπολεμικής οικονομίας (και άρα όχημα εκσυγχρονισμού, κοινωνικής ανέλιξης και οικονομικής αποκατάστασης) και την καθολική απόρριψή της ως αφετηρία όλων των δεινών της σύγχρονης ελληνικής πόλης (και άρα υπεύθυνη για σωρεία προβλημάτων, όπως η κυκλοφοριακή συμφόρηση, η έλλειψη ανοιχτών χώρων πρασίνου, η τυποποίηση κ.ά.). Συμπληρωματικά ως προς αυτά, ο κριτικός αναστοχασμός των σύγχρονων μελετητών τού φαινομένου προσφέρει την απαραίτητη ιστορική, πολιτική και κοινωνική πλαισίωση για την ανάλυση, την επεξεργασία και την ερμηνεία των προφορικών μαρτυριών, παράλληλα με τη βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα και τεκμηρίωση μέσα από εγχώριες (αρχεία συμβολαιογράφων και εφημερίδων) και διεθνείς πηγές (συσχέτιση με τη διεθνή εμπειρία). Η παρούσα ερευνητική προσπάθεια φιλοδοξεί να αποτελέσει μια σημαντική συμβολή στην υφιστάμενη επιστημονική βιβλιογραφία, εστιάζοντας στην προφορικότητα -και την ευρύτερη χρήση των ευρετικών εργαλείων τής προφορικής ιστορίας στην ιστορική έρευνα της αρχιτεκτονικής και της πόλης- για τη μελέτη του πεδίου -ιδεολογικού, πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού- της κατασκευής της αστικής κατοικίας, τόσο ως υλικού ίχνους στο σώμα της πόλης όσο και ως συνθήκης κατοίκησης μέσα σε αυτήν. Από τις μελέτες περί προφορικότητας, διακριτή θέση κατέχει το έργο της Δήμητρας Λαμπροπούλου, επίκουρης καθηγήτριας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ (και ακαδημαϊκής συμβούλου του ερευνητικού προγράμματος), και ειδικότερα το βιβλίο της Οικοδόμοι: *Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 195-1967* (Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009). Το έργο αυτό αποτέλεσε πολύτιμο οδηγό, αφενός για την προετοιμασία και τη

διεξαγωγή των συνεντεύξεων του ερευνητικού προγράμματος, αφετέρου για την κριτική αποτίμηση των συγκεντρωμένων αφηγήσεων.

Η αντιπαροχή υπήρξε μια συλλογική υπόθεση, που διαπέρασε σχεδόν ολόκληρο το φάσμα της ελληνικής κοινωνίας, αφήνοντας το επίμονο και διαρκές αποτύπωμά της τόσο στη φυσική εικόνα τής μεταπολεμικής ελληνικής πόλης όσο και στη νοητική εικόνα που έχουμε σχηματίσει για αυτήν. Μέσα από τη συλλογή και επεξεργασία προφορικών μαρτυριών, όπου δίνεται λόγος και χώρος σε λιγότερο προβεβλημένες φωνές, η ερευνητική ομάδα φιλοδοξεί να συμβάλει στη συγκρότηση μίας νέας αφήγησης για την ιστορία της αντιπαροχής στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Β. Αντιπαροχή και Διεθνής Εμπειρία

Είναι η αντιπαροχή ένα αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο; Πολλές φορές το ερώτημα αυτό απασχόλησε τους μελετητές του φαινομένου, και η προφανής απάντηση -σε ένα πρώτο επίπεδο ανάγνωσης- υπήρξε σχεδόν πάντα θετική. Φυσικά, στη νομική της διάσταση, η αντιπαροχή δεν αποτελεί παρά μία σύμβαση αντιπραγματισμού μεταξύ ιδιωτών και, ως τέτοια, βρίσκει ανάλογα νομικά σχήματα σχεδόν παντού στον κόσμο. Στην ουσία, όμως, οι μηχανισμοί με τους οποίους η αντιπαροχή εφαρμόστηκε στην Ελλάδα, για να αναχθεί σε βασικό εργαλείο ένταξης της γης στην κτηματαγορά, επένδυσης των οικογενειακών αποταμιεύσεων και, κυρίως, ανανέωσης του κτιριακού αποθέματος ιδιόκτητης στέγης για ένα τόσο μεγάλο διάστημα (από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια μέχρι και τις πρώτες εκδηλώσεις της στεγαστικής κρίσης στη δεκαετία του 1980), αναμφισβήτητα δεν βρίσκουν εύκολα απευθείας αναλογίες σε άλλες χώρες της Ευρώπης ή του υπόλοιπου κόσμου. Αυτό αφορά πρωτίστως και το υλικό αποτύπωμα του φαινομένου, την ελληνική αστική πολυκατοικία της αντιπαροχής, που χαρακτηρίζεται από σχετική μοναδικότητα. Ωστόσο, αν επιχειρούσαμε να εξετάσουμε πιο προσεκτικά -και πέρα από τις κοινότυπες διαπιστώσεις της εποχής μας- το ουσιαστικό πρόσωπο της αντιπαροχής, θα διαπιστώναμε την παρουσία ενός πολύ πρακτικού και αποτελεσματικού συστήματος που χαρακτηριζόταν από εκπληκτική προσαρμοστικότητα και σημαντικό βαθμό ευελιξίας, ικανού να παραλάβει ποικιλόμορφες χωρικές διατυπώσεις -παρά τη γενική ομοιομορφία του- ανάλογα με τη φυσική, κοινωνική και οικονομική γεωγραφία της περιοχής εφαρμογής. Αν, δηλαδή, προσεγγίσουμε κριτικά την ιστορία της αντιπαροχής σε σχέση με τους μηχανισμούς που τη γέννησαν, και τα βασικά χαρακτηριστικά του θεσμικού πλαισίου (επίσημη ελληνική πολιτεία και φορείς του δημοσίου τομέα) μέσα στο οποίο μεταμορφώθηκε από μια απλή ιδιωτική σύμβαση σε ένα εργαλείο οικιστικής εξάπλωσης και αστικής ανάπτυξης, είναι πιθανό να εντοπίσουμε σημαντικούς συσχετισμούς με άλλα φαινόμενα που εκδηλώθηκαν ανά τον κόσμο. Σε αυτό το ερευνητικό ερώτημα φιλοδοξεί να απαντήσει η πρόσκληση για συμβολές στο θεματικό αφιέρωμα του διεθνούς ακαδημαϊκού περιοδικού με κριτές *ABE Journal*[6], που επιμελούνται ο καθηγητής Ε.Μ.Π. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, η Κωνσταντίνα Κάλφα και ο Σταύρος Αλιφραγκής. Το αφιέρωμα, με τίτλο «Small-scale Building Enterprise and Global Home Ownership in the Age of Economic Expansion», πρόκειται να συγκροτήσει μια συλλογή σύγχρονων επιστημονικών άρθρων που θα εξετάζουν κριτικά -και ενδεχομένως συγκριτικά- τη σημαντική παρουσία και τον ιδιαίτερο ρόλο των ιδιωτικών κατασκευαστικών επιχειρήσεων μικρής κλίμακας στην παροχή οικογενειακής στέγης σε χώρες πέρα από την Ευρώπη και τις ΗΠΑ, από το τέλος του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και την πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1970. Σε ποιον βαθμό αυτές οι επιχειρήσεις -και γενικά η επικράτηση του μικρού ιδιωτικού κεφαλαίου στην κατασκευή και την αγορά κατοικίας- έχουν προκύψει ως απόρροια των επίσημων, κεντρικών (top-down) πολιτικών που προωθήθηκαν μέσω των προγραμμάτων στεγαστικής βοήθειας που παρασχέθηκε στις χώρες του «αναπτυσσόμενου» κόσμου από τις ΗΠΑ, τα Ηνωμένα Έθνη και άλλους διεθνείς οργανισμούς; Υπάρχει ενδεχόμενο να έχουν προκύψει ως απόρροια πελατειακών πολιτικών σχέσεων, συγκεκριμένων μοντέλων/εθνικών πολιτικών οικονομικής ή/και οικιστικής ανάπτυξης ή απουσίας αυτών; Υπάρχουν πιθανές συνάφειες με τις άτυπες πρακτικές αυτοστέγασης που εξάλλου κυριαρχούν στις χώρες της περιφέρειας; Τα ερωτήματα αυτά αναμένεται να ανασυστήσουν μια εναλλακτική ιστορία της παραγωγής κατοικίας και του σχετιζόμενου αρχιτεκτονικού αποτυπώματος, που θα δομηθεί γύρω από τις πρακτικές, τις εμπειρίες και τα χαρακτηριστικά των «άτυπων» πρωταγωνιστών της (κατασκευαστών, εργολάβων, οικοδόμων, ιδιωτών κλπ.).[7]

Βασική επιδίωξη των επιμελητών τού θεματικού αφιερώματος στο *ABE Journal*, είναι να φωτισθεί η ελληνική περίπτωση της αντιπαροχής στο πλαίσιο της διεθνούς εμπειρίας και να κατανοηθεί καλύτερα ο βαθμός ιδιαιτερότητας που μοιάζει να τη συντροφεύει σχεδόν από τη σύλληψή της. Όμως, η αντιπαροχή δεν είναι προϊόν μίας νομοθετικής πρωτοβουλίας ή ενός ανθρώπου, αν και πολλά ονόματα πολιτικών ή/και

αρχιτεκτόνων/μηχανικών έχουν συνδεθεί με διάφορες εξελικτικές φάσεις του φαινομένου, από τον νόμο περί οριζοντίου ιδιοκτησίας του 1929 μέχρι και, λ.χ. τη θέσπιση της Τράπεζας Δικαιωμάτων Δόμησης του 2017. Πρόκειται για τον διαρκή μεταβολισμό θεσμοθετημένων και άτυπων πρακτικών, δηλαδή αμοιβαίων κινήσεων από τα πάνω και από τα κάτω, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οποίων προσδοκούμε να νοηματοδοτήσουμε εκ νέου σε μια διεθνική, συγκριτική εξέταση..

Παραπομπές

[1] Alifragkis, S. & Kalfa, K., 2020. *Antiparochi – A Short Introduction* (Greece, colour, 20’:30’’), Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/dvjFiopD9wA (τελ.πρόσβ. 10/04/2021).

[2] MCMH-EU: European Middle Class Mass Housing. Διαθέσιμο στο: https://mcmh.eu/ (τελ.πρόσβ. 10/04/2021).

[3] Το τριετές ερευνητικό πρόγραμμα χρηματοδοτείται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (Γ.Γ.Ε.Τ.), με αριθμό Σύμβασης Έργου 1693.

Συμμετέχουν οι: Κωνσταντίνα Κάλφα (Επιστημονική Υπεύθυνη), Παναγιώτης Τουρνικιώτης (Ιδρυματικός Επιστημονικός Υπεύθυνος), Αιμιλία Αθανασίου (Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός – Ερευνήτρια), Σταύρος Αλιφραγκής (Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός – Ερευνητής), Χρήστος Κρητικός (Αρχιτέκτων Μηχανικός – Ερευνητής), Ξένια Σωτηροπούλου (Αρχιτέκτων Μηχανικός – Ερευνήτρια) και οι Επιστημονικοί Σύμβουλοι, Δήμητρα Λαμπροπούλου (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας - Ε.Κ.Π.Α.), Δημήτριος Μέλισσας (Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Ε.Μ.Π.), Jamileh Manoochehri (Leicester School of Architecture - De Montfort University), Παναγιώτα Πύλα (Τμήμα Αρχιτεκτονικής - Πανεπιστήμιο Κύπρου), François Penz (Department of Architecture - University of Cambridge), Igea Troiani (Faculty of Technology Design & Environment - Oxford Brookes University).Περισσότερες πληροφορίες μπορούν να αναζητηθούν εδώ: https://www.facebook.com/antiparochi.and.its.architects και https://antiparochi.tumblr.com/ (τελ.πρόσβ. 10/04/2021).

[4] Ο προγραμματισμός των συνεντεύξεων σταμάτησε προσωρινά εξαιτίας της πανδημίας και θα συνεχιστεί όταν τα υγειονομικά δεδομένα επιτρέψουν τις εκ του σύνεγγυς συζητήσεις. Η ερευνητική ομάδα καλεί όσες και όσους επιθυμούν να συνδράμουν στην έρευνα, να επικοινωνήσουν μαζί μας στα στοιχεία που αναγράφονται στη σελίδα του προγράμματος στο Facebook.

[5] Η πολυκατοικία έχει αποτελέσει ερευνητικό αντικείμενο πολλών και διαφορετικών προσεγγίσεων κατά το παρελθόν, ενώ πιο πρόσφατα έχει προκαλέσει το διεθνές ενδιαφέρον που αποτυπώνεται μέσα από την κυκλοφορία εξειδικευμένων μελετών, όπως εκείνη του Richard Woditsch *The Public Private House: Modern Athens and its Polykatoikia* (Zurich, Park Books, 2018 και της Ιωάννας Θεοχαροπούλου Builders, *Housewives and the Construction of Modern Athens* (London, Artifice books on architecture, 2018).

[6] Περισσότερες πληροφορίες για την πρόσκληση μπορούν να αναζητηθούν στο: https://journals.openedition.org/abe/5763 (τελ. πρόσβ. 10/04/2021).

[7] Η καταληκτική ημερομηνία για την υποβολή των άρθρων είναι η 31η Μαΐου 2021.